

O'SPIRINLARDA MEHNAT MOTIVLARI VA TA'LIM OLISH MOTIVATSIYALARINING PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

¹Maxmatqulov Ilyos Sadulla o'g'li

Leytenant Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi,

²Olimboyev Abduxoliq Mannon o'g'li

Leytenant Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi,

³Sharipov Toxir Davlatovich

Leytenant Urgut tuman IIB JXX HPB VYBIG VYMB inspektor psixologi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7485232>

Annotatsiya: Jahonda inson hayotida yuzaga keladigan muammolarni shakllanish qonuniyatlarini psixologik tahlil qilish, unga nisbatan zarur psixologik chora-tadbirlarni belgilab ularga oqilona yechim topish va natijalarni to'g'ri baholash hamda ilmiy asosda qarorlar qabul qilish muammolarini o'rganishga yo'naltirilgan tadqiqotlarga alohida ahamiyat berilmoqda.

Tayanch so'z va iboralar: Motiv, motivatsiya, o'smirlik, balog'atga etishish, o'tish davri, "qiyin", "xavfli asr", "bo'ronlar asri", "gormonal portlash"

Jenevada Millatlar Ligasining Beshinchi Assambleyasida qabul qilingan "Bolalar huquqi to'g'risidagi Deklarasiya"da[14] bolalarga jismoniy va ma'naviy rivojlanishi uchun barcha sharoitlar yaratib berilishi", "gunoh qilgan bola to'g'ri yo'lga solinishi", "og'ir damlarda bola mehr ko'rib voyaga yetishi va himoya qilinishi" ta'kidlanadi. BMTning Ta'lim, Fan va madaniyat masalalari bo'yicha tashkiloti – YuNESKO ma'lumotlariga qaraganda, bugunki kunda jahonda o'n millionlab bolalar ta'lim olishdan mahrumligicha qolmoqda, 85 millionga yaqin bola mutlaqo o'qish va yozishni bilmas ekan. Savodsizlik, o'z navbatida, o'spirinlarning kelajagiga salbiy ta'sir ko'rsatib, ularning bilib-bilmay mehnat ko'chasiga kirib qolishiga sabab bo'lmoqda. Shunday ekan, o'spirinlar xulq-atvorida mehnat motivlari shakllanishining sabablari diagnostikasining muhim jihatlarini izohlovchi nazariy va metodologik yondashuvlarning psixologik omillarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar jiddiy ahamiyat kasb etadi.

Motivatsiya shaxsiyat tuzilishida etakchi o'rinni egallaydi va hatti-harakat va faoliyatning harakatlantiruvchi kuchlarini tushuntirish uchun ishlatiladigan asosiy tushunchalardan biridir. Umuman motivatsion tizimning mazmuni shaxsga xos bo'lgan faoliyat turlarining mazmunini belgilaydi. Motivatsiya tizimi nafaqat haqiqiy faoliyatni, balki istalgan sohani, faoliyatni yanada rivojlantirish istiqbolini ham belgilaydi. Binobarin, mehnat motivlari va ta'limiy motivatsiyasi mexanizmlari hamda motivatsiya muammosi metodologik, nazariy va amaliy jihatdan dolzarb muammolardan biridir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili motivlarni o'rganishda ko'plab yondashuvlar mavjudligini ko'rsatdi. Motiv rag'batlantirish, niyat, idrok, munosabat, fikrlar, his-tuyg'ular, motivlar va boshqalar sifatida ko'rib chiqilgan. Ammo barcha olimlar motiv bu faoliyat uchun mo'ljallangan degan fikrga qo'shilishadi va motivatsiya shaxsning yo'nalishini aniqlaydi. Ta'lim motivatsiyasini o'rganish muammosi ko'plab mahalliy va xorijiy psixologlarning e'tiboriga berilgan. Shunga qaramay, psixologiya fanida yagona "tushuncha" ta'lim faoliyati motivi shakllanmagan, uni o'rganishda turli xil yondashuvlar va usullar qo'llaniladi. Tarixda buni tushunishga bir qancha yondashuvlar mavjud. Eng keng tarqalganlaridan biri uni polimotiv hodisa, ya'ni inson motivlarining keng doirasiga kiritilgan va inson faoliyatining diqqatini bilim, ko'nikmalarni o'zlashtirishga qaratadigan xususiyatini tavsiflovchi muayyan turtki sifatida ko'rib chiqadi. Ta'lim motivatsiyasining besh darajasi mavjud:

1. Maktab motivatsiyasining yuqori darajasi, o'quv faoliyati. Bunday bolalarda kognitiv motiv, maktabning barcha talablarini muvaffaqiyatli bajarish istagi mavjud. O'quvchilar o'qituvchining barcha ko'rsatmalariga aniq amal qilishadi, vijdonli va mas'uliyatli, agar qoniqarsiz baho olsalar juda tashvishlanadilar.
2. Maktabning yaxshi motivatsiyasi. Talabalar o'quv faoliyati bilan muvaffaqiyatli kurashmoqdalar. Shunga o'xshash motivatsiya darajasi o'rtacha.
3. Maktabga ijobiy munosabat, ammo maktab bu bolalarni maktabdan tashqari mashg'ulotlarga jalb qiladi. Bunday bolalar maktabda do'stlar va o'qituvchilar bilan muloqot qilish uchun o'zlarini xavfsiz his qilishadi. Ular o'zlarini talabalar kabi his qilishni, chiroyli portfel, qalam, qalam qutisi, daftarlarga ega bo'lishni yaxshi ko'radilar. Bunday bolalarda kognitiv motivlar kam shakllangan va o'quv jarayoni ularni kam jalb qiladi.
4. Maktabning kam motivatsiyasi. Ushbu bolalar maktabga borishni xohlamaydilar, darslarni tashlab qo'yishni afzal ko'rishadi. Darslarda ular ko'pincha tashqi ishlar, o'yinlar bilan shug'ullanishadi. Ta'lim faoliyatida jiddiy qiyinchiliklarni boshdan kechirish. Maktabga jiddiy moslashmoqdalar.
5. Maktabga, maktab ta'limiga yomon munosabatda bo'lish. Bunday bolalar o'rganishda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishadi: ular o'quv faoliyati bilan shug'ullanishmaydi, sinfdoshlar bilan muloqotda, o'qituvchi bilan munosabatlarda muammolarga duch kelishadi. Maktab ko'pincha ular tomonidan dushman muhit sifatida qabul qilinadi, ularda qolish ular uchun chidab bo'lmas darajada. Boshqa holatlarda, talabalar tajovuzkorlikni ko'rsatishi, topshiriqlarni bajarishdan bosh tortishi, muayyan norma va qoidalarga rioya qilishi mumkin. Ko'pincha bunday maktab o'quvchilarida neyropsikik kasalliklar mavjud bo'lishi mumkin.

O'smirlarning ta'limiy motivatsiyasi

O'smirlik (balog'atga etishish) an'anaviy ravishda bolalar rivojlanishidagi eng qiyin davr deb hisoblanadi. U o'tish davri, "qiyin", "xavfli asr", "bo'ronlar asri" deb nomlanadi. Ushbu nomlarda uning asosiy xususiyati sobit - bolalikdan balog'at yoshiga o'tish. Ushbu yoshga 11 (12) -15 (16) yoshdagi maktab o'quvchilari kiradi. Bu vaqt ichida tanani tez fiziologik qayta qurish jarayoni davom etmoqda.

Bu davr nafaqat ta'lim nuqtai nazaridan, balki ta'lim yutuqlari nuqtai nazaridan ham qiyin. O'quv samaradorligi pasayadi, o'rganishga bo'lgan qiziqish yo'qoladi, o'quv vazifalarini muvaffaqiyatsiz bajarilishi endi xafa va fojiali narsa sifatida qabul qilinmaydi. Maktab o'quvchilari orasida beparvolik va maktabga nisbatan qoniqarsiz munosabat bilan ajralib turadigan o'spirinlar soni o'sib bormoqda. O'rganish uchun past motivatsiya talabalar muvaffaqiyatsizligining eng keng tarqalgan sabablaridan biridir. O'qish faoliyati endi katta yoshli bolaga yoqmaydi. Ko'pincha bolalar "ota-onalar xafa bo'lmasliklari", "sayr qilishlariga ruxsat berishlari", "yangi narsalarni sotib olishlari" va hokazolarni o'rganishadi. Bundan tashqari, o'qituvchilar va ota-onalar ba'zan faqat bolaning belgilariga e'tibor berib, o'rganishga bunday munosabatni qo'zg'aydilar. Har bir oilada va maktabda bunday ta'limning ahamiyati martaba va moddiy farovonlik bilan bog'liq bo'lgan muayyan maqsadlarga erishish vositasi sifatida jalb qilinmaydi. Ko'pincha, ota-onalar va o'qituvchilar uchun o'quvchilar reytingi ularning ishlash natijalariga ko'ra juda muhimdir va bu "beshlik" ning orqasida turgan narsa emas - chuqur bilim yoki parcha-parcha, o'ylamasdan o'rganilgan material.

Maktab motivatsiyasining pasayishi sabablari:

1. O'smirlarda "gormonal portlash" va kelajakning noaniq hissi paydo bo'ladi.
2. Talabaning o'qituvchiga nisbati.
3. O'qituvchining talabaga munosabati.
4. 7-8 yoshdagi qizlarda balog'at yoshidagi qizg'in biologik jarayon tufayli yoshga qarab o'quv faoliyatiga moyillik kamayadi.
5. Mavzuning shaxsiy ahamiyati.
6. O'quvchining aqliy rivojlanishi.
7. O'quv faoliyati samaradorligi.
8. Maktab jarayonining qo'rquvi.

Talaba muvaffaqiyatsizligining asosiy belgilarini ham ko'rib chiqishimiz mumkin:

O'rganilayotgan tushunchalar, qonunlar, nazariyalarning muhim elementlarini, shuningdek zarur amaliy harakatlarni tavsiflashga imkon bermaydigan ushbu fan bo'yicha haqiqiy bilimlar va maxsus ko'nikmalardagi bo'shliqlar;

O'quv va bilim faoliyati ko'nikmalaridagi bo'shliqlar, talabalar ajratilgan vaqt ichida zarur bilim, ko'nikma va ko'nikmalarni o'zlashtira olmasliklari uchun ish sur'atlarini pasaytiradi;

Shaxsiy fazilatlarni rivojlantirish va tarbiyalashning etarli darajada emasligi, talabaga mustaqillik, qat'iyatlilik, tashkiliy va muvaffaqiyatli ta'lim olish uchun zarur bo'lgan boshqa xususiyatlarni namoyon etishiga imkon bermasligi;

Talaba kontseptsiyalar ta'riflari, formulalar, dalillarni qayta ishlab chiqara olmaydi, tushunchalar tizimini yaratolmaydi, tayyor matndan uzoqlasha olmaydi; o'rganilgan tushunchalar tizimiga asoslangan matnni tushunmaydi. Ushbu belgilar talabalar tegishli savollarni qo'yishganda paydo bo'ladi.

Maktabda ta'lim olayotgan bolalar nafaqat fe'l-atvori va hatti-harakati, balki aqliy va jismoniy rivojlanishi nuqtai nazaridan ham farq qiladi. Ba'zilar osongina o'rganadilar, hamma narsani tezkorlik bilan tushunadilar, boshqalari esa hatto maktab o'quv dasturining asosiy darajalarini o'zlashtirish uchun ko'p harakatlarni talab qiladi. Maktabda o'quv jarayoni juda qiyin bo'lgan bolalar bor, ular qo'shimcha ta'lim olish uchun zarur bo'lgan asoslarni puxta o'rganishga vaqtlari yo'q va o'z kuchlariga ishonchlarini yo'qotadilar.

Muvaffaqiyatsiz o'quvchi sekin, tez-tez noto'g'ri ishlaydi, maktab intizomini buzadi va ko'plab sharhlar va salbiy baholarni oladi. Natijada, bola asabiylashadi, u o'zidan shubhalanadi, yomon baho berishdan qo'rqadi, bu esa o'rganish istagini yanada pasaytiradi va o'rganish jarayonini sekinlashtiradi. Shunday qilib, doimiy muvaffaqiyatsizlik hissi bolani o'rganishga bo'lgan qiziqishni yo'qotishga olib keladi.

Maktabdagi kechikish, hissiy beqarorlik shaklida namoyon bo'lgan o'spirinning qiyinchiliklari turli sabablarga ega bo'lishi mumkin:

Salomatligi yomon. Bu akademik etishmovchilikni keltirib chiqaradigan ruhiy salomatlikning past ko'rsatkichlari (ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, bu 78%);

O'qitish usullarining etishmasligi. O'quv faoliyati ma'lum ko'nikma va texnikaga ega bo'lishni talab qiladi. Ta'lim faoliyatining samarasiz mahoratiga e'tibor qaratish juda muhim, chunki keyinchalik ular tayanib, o'qishda ortda qolishiga olib keladi;

Kognitiv sohadagi kamchiliklar (fikrlash, xotira, e'tibor). O'quv faoliyatining muvaffaqiyati ko'p jihatdan tafakkur rivojlanishining xususiyatlariga bog'liq. Maktab o'quv dasturini to'liq o'zlashtirish uchun majburiy mavhum-mantiqiy

fikrlash, tizimlashtirish, umumlashtirish, tasniflash, taqqoslash qobiliyati talab etiladi. Motivatsion sohaning etarli darajada rivojlanmaganligi.

Ta'lim motivatsiyasini shakllantirish. O'smirlik yoshiga etganlik, ta'lim faoliyati uchun motivatsiyani shakllantirishda eng muhimlaridan biri bo'lishi mumkin. Ammo, o'rganish motivatsiyasini shakllantirish va shakllantirishni boshlashdan oldin, siz uni o'rganishingiz kerak. Har bir talabada, siz ishonishingiz mumkin bo'lgan pulning rag'batlantirish darajasi mavjud.

O'qituvchi ishida motivatsiyani o'rganish va shakllantirish uzviy bog'liqdir.

Talaba shaxsi o'ziga xosdir. Birida past darajadagi motivatsiya va yaxshi aqliy qobiliyatlar mavjud, ikkinchisida echimlarni topish uchun o'rta, ammo katta rag'batlantiruvchi kuchlar mavjud. Ba'zan talaba yaxshi qobiliyatlarga, chuqur bilimga ega va faoliyat natijasi o'rtacha. Biror kishining o'quv faoliyatidagi muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi uning shaxsiy fazilatlari bilan izohlanmaydi. Faqatgina ushbu fazilatlarni yaqin aloqada tahlil qilish orqali biz ma'lum bir bolada muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlikning asl sabablarini tushunishimiz mumkin.

O'qituvchi, o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirgan holda, har bir talabada mumkin bo'lgan qobiliyatlarni ko'rishi, ijodiy faoliyatning barcha ko'rinishlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishi kerak. Faqatgina bunday ishlar tufayli o'quv motivatsiyasi darajasi oshadi, mustaqillik, o'zini o'zi boshqarish qobiliyati, o'quv fanlariga qiziqish shakllanadi.

Ayniqsa talabalarning jonli ijodiy qobiliyatlari ilmiy-tadqiqot ishlarida namoyon bo'ladi va rivojlanadi. Loyihaning usuli bolaning allaqachon mavjud bo'lgan tajribasiga, o'z izlash usuliga, qiyinchiliklarni engishga, shakllarga, birinchi navbatda, mustaqillikka, ongni o'rganishga asoslangan.

Shunday qilib, motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirish degani, talabaning boshiga tayyor motivlar va maqsadlarni qo'yish emas, balki uni istalgan motivlar va maqsadlar o'tgan tajriba, shaxsiyat va ichki intilishlarni hisobga olgan holda shakllanadigan va rivojlanadigan sharoitlarda va rivojlanayotgan faoliyat sharoitida qo'yishdir.

Har qanday o'qituvchining vazifalari o'quv faoliyati, o'quvchining bilim faoliyati uchun motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Bu juda murakkab va uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, ko'plab omillarni hisobga olishni talab qiladi, ular orasida maktab o'quvchilarining individual farqlari va rivojlanishning yoshga bog'liq xususiyatlari mavjud.

Mavjud ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, o'smirlik davrida o'qish motivatsiyasining pasayishi kuzatilmoqda, maktabga qatnash og'irlik tug'dirmoqda. Shunga ko'ra, bilim olishga bo'lgan munosabat o'zgaruvchan

bo'lib, uni "baholash uchun kurash" deb atash mumkin, garchi haqiqiy bilim unga mos kelmasa ham. O'qituvchining o'spirinning ijtimoiy motivlarini o'rganish va ijtimoiy ahamiyatli faoliyat (mehnat, o'z-o'zini tarbiyalash) o'rtasidagi munosabatni oshkor etmaslik, o'qituvchining motivatsiyasining pasayishining yana bir muhim sababi, o'quvchining voyaga etish, mustaqillik va tengdoshlari bilan o'zaro munosabatlariga bo'lgan aniq intilishlari amalga oshirilmaganda.

Biz tanlagan diagnostika usullari yosh o'spirinlarda motivatsiya holatini aniqlashga imkon berdi. Tadqiqot natijasida, o'smirlik davrida tashqi motivlar - ichki motivlar ustunlik qilishi va o'quv faoliyatini rivojlantirish uchun motivatsiya yangi bilimlarni egallashga emas, balki belgiga ko'proq qaratilganligi aniqlandi.

O'quv faoliyati motivatsiyasini o'rganish natijalariga ko'ra yosh o'spirinlarni o'qitish uchun ijobiy motivatsiyani shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradigan psixologik va pedagogik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Ta'lim motivatsiyasini shakllantirishda o'smirning o'zini oshkor etishini ta'minlash, uning qobiliyatlari, moyilliklari, qobiliyatlari, qiziqishlaridan foydalanishda yordam berish, bilimlardagi bo'shliqlardan qochish, kognitiv qiziqishni rivojlantirish, bolaning shaxsiyati va oilaviy tarbiyaning kamchiliklarini kamaytirishdan iborat bo'lgan ta'limga individual yondashuv qo'llanilishi kerak. O'qituvchi darsda doimo ijobiy hissiy muhitni saqlab turishi kerak, buning uchun talabaning o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlash, testlar va testlar paytida stressning salbiy ta'sirini kamaytirish, har qanday to'sqinlik va charchoqlarni bartaraf etish, o'qituvchi-shogird munosabatlari va o'zaro hurmat asosida mumkin bo'lgan muvaffaqiyatli vaziyatni yaratish kerak.

Xulosa qilib aytganda shaxsning psixologik taraqqiyoti, uning tarixiy kechishi va ontogenizda rivojlanishi bilan bog'liq konseptual masalalarni chuqur o'rganishda motivasion sohani tatqiq etish tayanch hisoblanadi. Motivatsiya odamni muayyan xatti-harakatlarni bajarishga undash jarayoni, ko'pincha muqobil usullarni tahlil qilish va baholashni, tanlash va qarorlar qabul qilishni talab qiluvchi jismoniy-psixologik jihatdan uyg'unlashgan mohiyatli murakkab harakat jarayoni bo'lib, bu jarayon murakkablashib boradi va o'z mohiyatiga ko'ra subyektning yuzaga kelgan tayanch ehtiyojlarini qondirishga yo'nalgan faoliyatni tanlash va uni amalga oshirish jarayonini belgilaydi.

Motivlarning falsafiy-metodologik asosi shundan iboratki, ular sabab-oqibat, ichki murakkab bog'lanishli tuzilishga ega bo'lib, yuksak darajada rivojlangan moddiy tizimning oliy mahsuli ekanligi to'g'risidagi xulosaga olib keladi. Motivlar tuzilishini amaliy (tatbiqiy) yo'nalishda o'rganish inson shaxsiga

motivasion, irodaviy, axloqiy, hissiy, kognitiv, regulyativ ta'sir o'tkazishning omilkor shakllarining ilmiy asosi yuzaga kelishiga muhim imkon va zarur shart-sharoitlar yaratadi. Shaxsning motiv doirasi uning ehtiyojlarida, irodaviy sifatlarida (aktlarida) va funksional imkoniyatlarida o'z aksini topadi. Insonga xos motivlar qo'zg'atuvchilar va qo'zg'ovchilarning barcha turlarini (chunonchi, motivlar, ehtiyojlar, qiziqishlar, maqsadlar, intilishlar, motivlashgan ustanovkalarining ko'rinishlari, modalliklari va shakllarini) o'z ichiga oladi.

Jahon psixologiyasi fanida motivlarning yuzaga kelishi, turlari va yo'nalganligi, xulq-atvorda ifodalanishi, subyekt faoliyatida (o'yin, o'qish va mehnat) va muomala-munosabat jarayonlarida shakllanishi (yoki shakllantirish yo'llari) keng ko'lamda tadqiq qilingan. Aksariyat mualliflar shaxsni biologizasiyalashtirishga intilganliklari tufayli shaxs faollik manbaining psixologik mohiyatini anglamay oddiy turtki bilan tenglashtiradilar. Natijada xulq motivlari ijtimoiy shartlanganligi, ularning ijtimoiy xususiyati tadqiqotlarning diqqat markazidan va idrok ko'lamidai chetda qoladi. Biroq, har qaysi motivni keltirib chiqaruvchi va psixologik mohiyatini izohlovchi mexanizmlar, ularning manbalari hamda ijtimoiy tarbiyaviy xususiyatlari qariyb o'rganilmagan.

Sobiq ittifoq va rus psixologiyasida motiv va motivasiya muammolari turli nuqtai nazardan tadqiq qilingan. Chunonchi bilish (kognitiv) jarayonlari motivasiyasi, ularning ilmiy-metodologik va o'ziga xos xususiyatlari, mexanizmlari, faoliyat, xulq hamda muomala motivasiyasi, ta'lim va kasb tanlash, kasbga moslashish, kasb motivlari dinamikasi kabi muammolar keng ko'lamda o'rganilgan bo'lib, psixologiya fanida mazkur muammoga doir ilmiy-nazariy va amaliy xususiyatli boy materiallar to'plangan.

Mamlakatimiz psixolog olimlarining motiv va motivasiya muammosiga doir qarashlarini tahlil qilib, bu borada quyidagicha ilmiy to'xtamga kelish mumkin. Shaxsni xatti-harakat va faoliyatga undovchi anglangan xususiyat hamda ehtiyojni aks ettirishning yuksak shakli sifatida namoyon bo'luvchi maqsadga yo'nalgan kuch - motiv deb ataladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016 yil 14 sentyabr. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 37-son, 426-modda.
2. O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni, 2008 yil.

3. Aseyev V.G. Motivasiya povedeniya i formirovaniya lichnosti. M.Izd-vo "Mysl", 1976, -158 s
4. Ilin Ye.P. Motivasiya i motivы. - SPb.: Piter, 2000.- 512 s
5. Ilin Ye.P. Motivasiya i motivы. - SPb.: Piter, 2000.- 512 s
6. Ilin Ye.P. Motivasiya i motivы. - SPb.: Piter, 2000.- 512 s
7. Maslou A. Motivasiya i lichnost. — SPb.: Piter, 2006, -324 s.
8. Maslou A. Motivasiya i lichnost. — SPb.: Piter, 2006, -324 s.
9. Norqulova N.T. Affiliatsiya motivi – talabalar ma’naviy qiyofasini shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omil // Psixologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. T.: 2017, - 144 b.